

А.О.Науменко (Київ)

ДЕРЖАВНИЙ ІНСПЕКТОРАТ ТА ЙОГО УЧАСТЬ У РОБОТІ З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ АРМІЇ УНР

В історії визвольної боротьби українського народу за власну державність 1917 - 1921 рр. залишається багато питань, котрі ще не вивчені вітчизняною історичною наукою. Одним з них є діяльність державної інспектури в українській армії у 1919 р., яка посіла досить своєрідне місце в системі виховання особового складу військ, у забезпеченні його політичної благонадійності.

Політичні заколоти, до котрих частково залучалися й окремі військові частини та з'єднання, свавілля з боку деяких військових керівників спонукали уряд УНР до посилення державного контролю за українською армією. З цією метою впроваджувалася державна інспектура. 13 травня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила закон "Про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях УНР"¹. Державні інспектори запроваджувалися в усіх військових частинах, а їх діяльність регламентувалася спеціальним положенням. До складу цієї інституції входили державні інспектори органів управління Дієвої армії та військових частин і з'єднань. До них висувалися такі вимоги: "Інспектором може бути лише особа, знайома з військовими справами, виключно українського походження, високої національно-патріотичної свідомості, морально не заплямована"².

На інспекторів покладалося досить широке коло завдань, основними з яких були: стежити за своєчасним і точним виконанням наказів КОМандуван-
^М 0130-5247. Укр. іст. журн., 2004, МЗ _____ 73

ня, запобігати й знищувати демагогічність, саботаж, розпусту, пияцтво, мародерство, грабіжництво та недбале ставлення до служби, стежити за політичним настроєм козаків і старшин та вживати всіх заходів, аби військові частини були національно виховані. Про весь ворожий та непевний елемент державні інспектори мали інформувати своє керівництво, налагоджувати просвітню й культурну роботу у військових частинах і піклуватися про розвиток національної свідомості вояків. З цією метою державні інспектори влаштовували лекції й проводили бесіди, а також організовували книгозбірні, читальні, драматичні гуртки³. Відтак проведення виховної роботи у військах покладалося на державних інспекторів, які контролювали діяльність культурно-освітніх органів та підлеглих їм інспекторів.

Державні інспектори не мали дисциплінарної влади щодо тих військових частин, до котрих вони були призначені, але мали право опротестовувати стягнення, накладені командирами на підлеглих. Під час бойових дій державні інспектори мусили бути на фронті й допомагати командирам своїх військових частин. У чому саме полягала така допомога, керівні документи не розкривають, що створювало значні незручності в управлінні діями частин та підрозділів. Державний інспектор разом з командиром військової частини відповідав за її бойову готовність⁴.

Щодо роботи з командним складом, то від державних інспекторів вимагалось працювати в тісному контакті з командирами, тому будь-яке невинуватене загострення відносин розглядалося як дезорганізація армії й невідповідність інтересам держави.

Викладені у згаданому вище законі завдання, права й обов'язки інспекторів мали надто загальний характер, порядок відносин інспекторів з іншими посадовими особами регламентувався нечітко, роль і місце у військах самих інспекторів не були остаточно визначені. Тому організація діяльності цих посадових осіб вимагала значної конкретизації, а керівні документи - ґрунтовного доопрацювання.

Виходячи з цього, 15 вересня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила "Статут Державного інспекторату армії УНР". Цей документ порівняно з попереднім законом був більш досконалим. Зокрема в ньому зазначалося, що Державний інспекторат є представництвом уряду УНР в армії, а його завданням є "зміцнення будівництва армії і її виховання в демократичному духові і в напрямку української республіканської державності"⁵.

На чолі Державного інспекторату стояв головний державний інспектор, якого призначала Рада Міністрів УНР. Інспектори призначалися до окремих частин та з'єднань і підлягали відповідно інспекторам вищого рівня (полковий - дивізійному, дивізійний - корпусному і т.д.). Командирам частин інспектори по службі не підлягали, але як ті, так й інші зобов'язані були зберігати "обопільний престиж"⁶. Державні інспектори не мали права втручатись у діяльність командирів частин і з'єднань, у питання управління військами під час бойових дій, але командири зобов'язані були інформувати інспекторів про їх хід. Обов'язком інспекторів було - боротися з державною зрадою, антидержавною й антиурядовою агітацією, дезертирством, порушенням військової дисципліни, невиконанням службових обов'язків або недбалістю ставленням до них, стежити за політичною благонадійністю особового складу, зміцнювати дисципліну серед старшин і козаків, проводити культурно-просвітню та інформаційну роботу⁷.

Права інспекторів були також досить широкими. Зокрема вони могли припиняти чинність протизаконних наказів, усувати з посад осіб, які підозрювались у злочинах, опротестовувати вироки військових судів. Усі кадрові питання узгоджувалися з інспекторами⁸.

Таким чином, "Статут..." був керівним документом, який більш чітко регламентував діяльність інспекторів, визначав порядок їх підлеглості, права й обов'язки, а також відповідальність.

До "Статуту..." додавалася "Загальна інструкція ...", яка роз'яснювала його положення. У ній, зокрема, наголошувалося, що всі державні інспектори повинні знати, що вони є не представниками влади, а представниками при військовій владі. Державного інспектора не можна було порівнювати з більшовицьким комісаром при армії, який був представником радянської влади в Червоній армії. Щодо військової дисципліни в інструкції зазначалося, що вона в армії УНР слабка і її необхідно впроваджувати повільним, еволюційним шляхом, але разом з тим рішуче. За порушення дисципліни вимагалося покарання. В окремих випадках такі кари мали оголошуватися наказом по військовій частині з виховною метою. У ній також вказувалося, що кожний окремий випадок необхідно спеціально розібрати з урахуванням обставин, за яких він відбувся.

Інструкція не обходила і такий важливий напрямок, як робота зі старшинським складом. Адже державні інспектори призначалися перш за все з метою контролю за діяльністю командирів і начальників, їх політичною благонадійністю. Інструкція вимагала мати список старшин, стислі характеристики з їх біографією: участь у бойових діях, поведінка в умовах повсякденної діяльності військ, ставлення до підлеглих, населення, участь у громадському житті, де й коли відзначився або зганьбив себе. Державний інспектор заводив у себе атестаційну книгу, в яку заносилися різні відомості про кожного старшину. Це допомагало визначити рівень політичної благонадійності особового складу частин і підрозділів та напрями роботи по його підвищенню. Збирати такий матеріал дозволялося офіційним і неофіційним шляхом⁹.

Інструкція за своїм обсягом досить велика, містить вимоги й щодо організації виховної роботи та інших важливих сторін діяльності військ. Характерною її рисою є те, що вона має роз'яснювальний характер стосовно окремих положень "Статуту..." і є документом, що спонукає посадову особу (державного інспектора) до творчої діяльності й виваженого підходу в роботі з людьми. Керівні документи надавали величезні повноваження інспекторам і робили їх надзвичайно впливовими фігурами у військах. Завдяки їх діяльності обмежувалося свавілля окремих військових керівників, захищалися права людини в армії. Ця служба була, певною мірою, незалежною від військової влади, контролювала її від імені уряду й обмежувала командирів у їх протизаконних діях.

Таким чином, для діяльності державної інспектури була підготовлена достатня нормативно-правова база, яка в цілому створювала умови для роботи зі старшинським складом і козаками та проведення у військах державної політики УНР.

На посаду головного державного інспектора було призначено полковника В.Кедровського, а його помічником - І. Романченка¹⁰. Власне В.Кедровський і запропонував головному отаману військ УНР С.Петлюрі запровадити у військах інспектуру, а потім і очолив її.

Державна інспектура активно працювала, особливо під час походу об'єднаних українських армій на Київ улітку 1919 р. Архівні документи значною мірою розкривають характер роботи цієї установи. У наказі № 25 від 27 липня 1919 р. зазначалося, що окремі військовослужбовці армії УНР допускали публічну критику урядових рішень і наказів командування, агітацію на користь різних політичних партій і рухів. У зв'язку з цим головний державний інспектор вимагав проводити політичну інформацію для особового складу військ лише силами державних інспекторів. Крім того, їм ставилося за-

вдання пильно стежити, щоб у частинах і штабах не допускалася ворожа УНР і уряду агітація, не обговорювалася прилюдно доцільність тих чи інших урядових розпоряджень. Усі особи, що дозволяли собі антидержавні висловлювання прилюдно, віддавалися під надзвичайний суд, як за ворожу агітацію проти УНР її.

В умовах важкої війни такі заходи були дуже доречними, оскільки створювали умови для виконання військами бойових завдань, сприяли згуртуванню військових колективів навколо ідеї збройної боротьби за державну незалежність, виключали шкідливу ворожу агітацію серед старшин і козаків української армії. Так зміцнювалася дисципліна й правопорядок у військах. Ця робота значною мірою впливала на свідомість старшин і козаків армії УНР. Нестабільна ситуація під час бойових дій вимагала рішучих заходів і дієвої роз'яснювальної роботи з особовим складом армії УНР.

Наступ українських військ проти Червоної армії розвивався успішно, армія УНР поступово визволяла окуповану більшовиками українську територію, що переходила в підпорядкування УНР. 2 серпня 1919 р. був виданий наказ № 5, в якому зазначалося, що українська армія з великим успіхом веде наступ, але ворожі агітатори провокували мирне населення, прикриваючись іменем воєнків армії УНР, що більшовики, відступаючи, залишали в тилу української армії своїх агентів, завданням яких було всіма засобами дезорганізувати тил УНР¹². Державні інспектори, як видно з цього наказу, отримували відповідальні завдання щодо організації протидії підривної роботі з боку ворогів УНР. Від них вимагалось широко роз'яснювати козакам і старшинам усю шкідливість для справи боротьби за державність негідних і жорстоких учинків проти мирного населення й застерігати війська від провокацій. У разі порушення спокою в частині та допущення грабунків і погромів відповідальність покладалася не тільки на командирів частин, а й на державних інспекторів¹³. Здійснення цієї роботи вимагало від останніх ґрунтовної фахової підготовки, глибоких теоретичних знань і виваженого підходу до вирішення цілого комплексу складних невідкладних питань.

Тогочасні українські політичні діячі позитивно оцінювали створення такої інституції в українській армії. На їхню думку, державна інспектура допомогла в приборканні отаманщини, боротьбі з єврейськими погромами та зміцненні військової дисципліни й правопорядку у військах. Про це, зокрема, писав І.Мазепа, порівнюючи цей захід з іншими, що мали місце у світовій історії. Він уважав, що інститут військової інспектури було утворено під впливом надзвичайних обставин тієї доби. В умовах громадянської війни, коли все старе ламалось, а нові ідеали як соціального, так і національного життя були ще для багатьох учасників боротьби неясними й тільки формувалися, без військової політичної інспектури не можна було обійтися. Ця інституція виправдала себе під час багатьох революцій.

Як відомо, військові комісари відіграли визначну роль під час французької революції. Так само політичні комісари в армії російських більшовиків значною мірою сприяли воєнним успіхам більшовицької влади. Немає сумніву, що й українська військова інспектура відіграла певну позитивну роль у боротьбі за державність. Можна сміливо твердити, що в українському війську було приборкано отаманщину й сваволю значною мірою завдяки військовій інспектурі. Після створення останньої в армії УНР уже не було заколотів, подібних до авантюри отамана Оскілка, або таких зрадницьких учинків, як передача полякам Луцька¹⁴. Впровадження в армії УНР державної інспектури позитивно оцінював П.Христюк¹⁵. На потребі "ввести в армію інститут політичних комісарів" наполягав і голова Директорії УНР В. Винниченка¹⁶.

Проте переважна більшість військових керівників зустріла державну

інспектуру негативно. Насамперед вони вбачали в цьому значне обмеження своїх владних повноважень. У взаємовідносинах командирів частин і з'єднань та інспекторів надто часто виникали непорозуміння, що інколи переходили у відкриту ворожнечу. З метою виправлення становища та координації основних зусиль командирів і державних інспекторів проводилися спеціальні з'їзди. Зокрема такий з'їзд планувалося провести 9, 10 липня 1919 р.¹⁷

Значним кадровим і організаційним прорахунком організаторів державної інспектури було те, що на посади інспекторів призначалися люди без врахування їх ділових, професійних і моральних якостей. Так, більшість з них були абсолютно незнайомі з теоретичними основами військової справи й не мали досвіду службової діяльності. На практиці вони виявилися не стільки провідниками державної політики УНР, скільки політики тих політичних партій, які вони представляли. Відповідно інформаційно-пропагандистські заходи, здійснювані ними, більше відповідали партійним інтересам, а не вимогам уряду, командування армії та потребам військового часу.

Саме ці обставини сприяли розвиткові негативного ставлення до інспектури з боку командирів військових частин. Про це у своїх працях писали О.Вишнівський, М.Капустянський, О.Удовиченко¹⁸. Виходячи зі своїх власних спостережень, вони досить красномовно, хоча зі значною долею суб'єктивізму, показують діяльність державних інспекторів. Значну увагу висвітленню цього питання приділив О.Вишнівський. На його думку, державна інспектура була зайвою структурою в армії, тому що "старший командний склад нашого війська був майже цілковито свій. Його не треба було примушувати до праці на користь України, бо українська старшина воювала не з примусу, а зі свідомого почуття національного обов'язку. Командири наших частин користалися цілковитим довір'ям своїх підлеглих. Часом зміна командира частини була рівнозначна зруйнуванню частини"¹⁹.

Спробуємо з'ясувати, кого власне призначали на посади державних інспекторів. О.Удовиченко свідчить, що майже всі вони - молоді люди, замасковані уніформою під військовиків. Минуле прибулих залишалося невідомим, усі вони були ставлениками тих чи інших партій, що перебували в Кам'янці-Подільському, уникаючи участі в бойових діях²⁰. Найбільш вичерпну характеристику подає О.Вишнівський: "Були це хоч і українські патріоти, але дуже молоді і недосвідчені люди, або вузькі партійці, для яких інтереси партії стояли понад інтересами Української держави, або просто люди, що в посаді державного інспектора бачили єдину можливість і українцем бути (...), і за Україну кров не проливати"²¹. На посади державних інспекторів принципово не призначали кадрових старшин, мотивуючи це браком у них відповідної підготовки. Але серед самих працівників інспекторату було багато таких, які добре не володіли українською мовою, не мали закінченої освіти та військової підготовки. Серед них зустрічалися навіть колишні дезертири. Однією з найважливіших підстав для призначення на посаду державного інспектора, як бачимо, була належність до лівих політичних партій.

Величезною помилкою державного керівництва було те, що воно не створило навіть короткотермінових курсів для навчання майбутніх інспекторів, наслідком чого була їх майже цілковита безпорадність у роботі у військах. Підбір кадрів здійснювався надто поверхово й нерозбірливо, а це призводило до того, що на таку відповідальну роботу потрапляли випадкові особи, які не мали нічого спільного з військовою службою. Відтак державна інспектура була приречена на негативне ставлення до неї й безславний кінець, що настав наприкінці листопада 1919 р., коли вона остаточно припинила своє існування.

Варто зазначити, що мемуаристи не наводять позитивного прикладу діяльності працівників інспекторату, що свідчить про суб'єктивність, тен-

денційність і упередженість з їхнього боку, адже працівники цієї структури в повному складі не могли бути абсолютно бездіяльними та зайвими в армійському середовищі. М.Капустянський, у цілому погоджуючись з тим, що інспектура була непотрібною у військах УНР, усе ж називає декілька прізвищ, котрі на його думку, залишили позитивний слід в діяльності державної інспектури: Кедровський, Романченко, Олексіїв та ін.²².

Таке становище не могло не хвилювати керівництво державного інспекторату. 29 жовтня 1919 р. головний державний інспектор полковник В.Кедровський видав "Таємну інструкцію до державних інспекторів"²³. У ній аналізувалися умови, в котрих була створена ця інституція, її мета й завдання.

Державна інспектура із самого початку поставила собі за завдання проіснувати якомога найкоротший період, для чого необхідно було розвинути максимальний темп роботи, щоб довести армію до відповідного стану, коли інспектура буде непотрібна в ній. В інструкції аналізувалися важливі напрями роботи інспекторів в армії та її результати. Зокрема в заслугу поставлено зміцнення військової дисципліни, припинення політиканства. Армію було виведено з-під впливу політичних партій та організацій, підвищено авторитет старшинського корпусу. Але в подальшому, на думку В.Кедровського, інспектура повинна була перейти в нову стадію своєї роботи, тобто до піднесення культурного рівня вояків. Добре розуміючи важливість такої роботи, В.Кедровський намагався за рахунок можливостей державної інспектури організувати в армії культурно-освітні відділи й таким чином трансформувати інспекторів у культурно-освітніх працівників та пристосувати їх роботу до реальних потреб військ. В інструкції з цього приводу наголошувалося на тому, що армія повинна бути висококультурною, національно-свідомою, дисциплінованою, бо лише така армія спроможна вести довгу й активну боротьбу, а особливо армія недержавного народу, що почала боротьбу за здобуття державності. Тому державна інспектура повинна, "позбавившись контрольних функцій в армії, залишитися на культурно-національній та освітній праці в війську"²⁴.

В тодішніх умовах для збереження державної інспектури це був єдино правильний вихід. Але із самого початку ця інституція не могла остаточно знайти свого місця у військовій організації УНР. І хоча В.Кедровський відзначав позитивний вплив діяльності інспекторів на загальну ситуацію в українській армії, усе ж державна інспектура свого призначення не виправдала.

Спробуємо дати відповідь на питання, чому саме?

По-перше, утворюючи державну інспектуру, лідери УНР неправильно визначили її статус в армії. Зробивши державних інспекторів представниками уряду у військах, їх фактично протиставили військовій владі - командирам і начальникам, чим посилили антагонізм між ними та непопулярність державних інспекторів серед військових.

По-друге, перш ніж призначати на посади інспекторів, не було здійснено ретельного кадрового відбору працівників для цієї роботи. До уваги не бралися ділові якості призначуваних, їх освітній рівень та загальна військова підготовка. Насамперед враховувалася належність до соціалістичних партій, вимоги керівних документів при цьому ігнорувалися.

По-третє, не було організовано навчання кадрів для інспектури, у результаті чого її працівники виявилися невідповідними для роботи у військах.

Необхідно визнати, що в тодішніх умовах така інституція була потрібна в армії УНР і в разі всебічного вирішення організаційних питань могла б ефективно здійснювати виховну роботу з особовим складом українських військ.

Частково ці прорахунки було враховано в подальшому, коли в 1920 р. в

армії УНР було створено культурно-освітні відділи, які стали складовою частиною військового управління й порівняно з державною інспектурою більш успішно й якісно здійснювали виховну роботу з особовим складом частин і підрозділів української армії.

- ¹ ЦДАВО України. - Ф.1078. - Оп.4. - Спр.1. - Арк.54.
- ² Там само.
- ³ Там само. - Арк.54 зв.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Там само. - Арк.234.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само. - Арк.236, 237, 238.
- ¹⁰ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917 - 1921 рр. - Т.1. - Мюнхен, 1951. - С196.
- ¹¹ ЦДАВО України. - Ф.1078. - Оп.4. - Спр.1. - Арк.136.
- ¹² Там само. - Арк.200.
- ¹³ Там само. - Арк.201.
- ¹⁴ Мазепа І. Назв, праця. - С 197.
- ¹⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції.- Т.3.- Прага, 1921. - С124.
- ¹⁶ Винниченко В. Відродження нації. - Т.3. - Київ, Відень, 1920. - С186.
- ¹⁷ ЦДАВО України. - Ф.1078. - Оп.30. - Спр.8. - Арк.1.
- ¹⁸ Вишнівський О. До історії "синих" і "залізних" // За державність (Варшава).1937. - № 7; Капустянський М. Похід українських армій на Київ - Одесу у 1919 р. - Мюнхен, 1946; Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Матеріали до історії війська УНР.- Т.1.- Нью-Йорк, 1971.
- ¹⁹ Вишнівський О. Назв, праця. - С.86-90.
- ²⁰ Удовиченко О. Назв, праця. - С.167-168.
- ²¹ Вишнівський О. Назв, праця. - С.87.
- ²² Капустянський М. Назв, праця. - С.131.
- ²³ Кедровський В. Таємна інструкція до державних інспекторів // За державність (Варшава). - 1938. - № 9. - С.238.
- ²⁴ Там само. - С.239.

Резюме

У повідомленні розглядаються особливості діяльності Державної інспектури в армії УНР у 1919 р.

The peculiarities of the State Inspections activity in the UNR (Ukrainian National Republic) army in 1919 are being examined in the report.